

Period kroz koji danas prolaze Muslimani može se stvarno nazvati periodom renesanse. Oslobođeni ekonomski i političkih pritisaka oni se nalaze u jednom velikom usponu u stvaranju moderne rodnice klasa inteligencije i kulta

avdo
humo

istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja muslimana

Dovoljno je poznata činjenica da su nacije u Zapadnoj Evropi nastale na prelazu između feudalnog u buržoasko društvo; da su se burno razvijale sa razvojem kapitalističkog sistema. Njihova pojava, kao novog društvenog fenomena, način i intenzivnost njihovog konstituisanja bili su povezani sa opštim nivoom razvoja društva i njegovih materijalno-proizvodnih snaga koje su sa sobom donijele jedan viši oblik društvenog reda.

U 19. vijeku, negdje brže negdje sporije, zavisno od snage revolucionarnog pokreta masa i snage buržovske klase koja je stajala na njihovom čelu, od stepena razvoja u kome su se našli kapitalistički društveni i ekonomski odnosi, od obima i karaktera kulturnih dostignuća i političke tradicije, razvijala se nacionalna ideja i njena politička snaga.

Razumljivo je da se nacionalna ideja, kao ideja, javila mnogo ranije, još u srednjem vijeku, ali otjelotvorenje te ideje, njeno društveno i ekonom-

sko ostvarenje, stvaranje jedne konkretne zajednice povezano s nacionalnim, kulturnim i političkim interesima nastalo je u krugu kapitalističkog sistema u vrijeme njegovog poleta, nove društvene podjela rada i jedinstvenog tržišta koje se formiralo nasuprot ranijeg feudalnog, regionalnog i partikularističkog, tj. usljed ekonomsko-političkih i kulturnih potreba tog sistema za jedinstvom naroda i njegovom nezavisnošću. Zbog toga je svako nacionalno konstituisanje i afirmisanje bilo vezano za odlučnije prelome u istoriji ljudskog društva, za pojavu nove buržoazne klase koja je, bilo revolucionarnim putem rušila feudalni sistem, bilo kompromisom sa njegovom državom, stvarala uslove za razvoj i pobjedu kapitalističkog sistema. Konstituisanje nacije bilo je uslov za razvoj i pobjedu samog kapitalističkog sistema.

Buđenje nacije vezano je sa krizom feudalnog sistema. Zbog toga se ono u Evropi ne pojavljuje svuda istovremeno niti istovjetno po svom obliku i svojim idejno-političkim manifestacijama. Uredoređenje nacionalne energije pada u različite vremenske periode zavise ne samo od nacionalne koncentracije nego i od opšteg međunarodnog položaja nacije, njene veličine, teritorijalne razmjerenosti i odnosa snaga u vrijeme njenog buđenja.

Mnoge južnoevropske nacije, naročito balkanske, koje su bile porobljene hegemonizmom velikih sila Austrougarske i Turske, gdje se kapitalizam sporije razvijao, imale su bez obzira koje su snage vodile i predstavljale nacionalni pokret — kler, feudalni elementi ili trgovci — jedno zakašnjelo nacionalno buđenje. Međutim, nacionalno buđenje nije samo pojava devetnaestog vijeka. Ono je započelo u njemu, na prvom mjestu u Evropi, sa prvim buržoaskim revolucijama, ali taj proces još dan-danas traje i to ne samo u bivšim zaostalim kolonijama nego i u samoj Evropi. Kapitalistički imperijalizam i hegemonizam sa svojom politikom porobljavanja malih naroda i osvajanja kolonija, usporio je proces nacionalnog sazrijevanja i nacionalnog konstituisanja.

Ove kratke uvodne napomene učinio sam radi jednog zaključka. Iako stoji činjenica da je nacionalno buđenje nastalo sa krizom feudalnog sistema i istupanjem buržoazije na svjetsku pozornicu, ipak se to buđenje odvijalo neravnomjerno. Osim toga nije uvijek buržoazija bila nosilac nacionalnog pitanja. Ona ga je nosila u određenom istorijskom periodu, sve dotle dok se nisu zaoštrile unutarnje klasne protivrjetnosti njenog društvenog sistema u periodu imperijalizma.

U odbrani od revolucionarnih pokreta masa, naročito u vrijeme stupanja u društveni život radničke klase, buržoazija počela je da odriče nacionalnih interesa i da traži zajedničke interese sa ili protiv klasnih interesa od revolucionarnih pokreta sa međunarodnim imperijalističkim krugovima. Na čelo borbe protiv imperijalizma i njegovog hegemonističkog porobljavanja mogla je sada da stane samo politički osvještena

... i njegova klasa i njena aranziranja, da bi u svojoj revolucionarnoj
... i nacionalno pitanje.

... problem nije u tim opštim postavkama, već u smislu in-
... i položaja Muslimana. Taj problem, tako je vezan
... u nacionalnom pitanju, ima neka izuzetna društvena
... i stoga zahtijeva posebna objašnjenja.

Činjenica je da su Muslimani u Bosni i Hercegovini slovenskog porij-
... i da ih nije bilo na Balkanu prije dolaska Turaka. U staroj bo-
... na katolike, pravoslavne i bogumile. Turskom okupacijom ne-
... i porod postojeće dvije vjere sada su se pojavili i
... Sloveni, koji su nastali od bogumila, kao i prelaskom drugih
... na islam.

Ti islamizirani Sloveni, čija je islamizacija trajala nekoliko vijekova,
... postali su feudalni gospodari, slobodni seljaci ili slobodni građani. Društ-
... ekonomski sistem koji je počivao na feudalnim odnosima porijetio
... sada raspored unutarnjih snaga u bosanskom društvu. Muslimani
... postali vladajući feudalni sloj — nosači feudalne društvene konsti-
... tako su bili pod turskom okupacijom i s njenom državnom
... administracijom dijelili višak rada feudalne proizvodnje, oni su našli
... jedan politički odnos sa autokratsko-feudalnom turskom carevinom ko-
... je osiguravao feudalni sistem, garantovao njegovu spoljnu zaštitu i
... feudalnu vlast bosanskih feudalaca. Turska carevina predstavljala je za
... njih natsku veštinu i silu, bezbjednosti i neuništivosti u koju su se u-
... zali, a s njom ih je sjedinjavala istovjetnost vjerske i ideološke pri-
... padnosti. Nemuslimani, odnosno hrišćani, postali su kmetovi, radna snaga
... na feudalnim posjedima. U društveno-ekonomskom i u političkom po-
... nastale su duboke razlike i različiti položaji. Dok su Muslimani
... bili ekonomska i politička vlast, hrišćanska raja bila je obespravljena.
... Muslimani nisu sa islamom primili samo vjersku dogmu nego i istoč-
... njaku kulturu. Civilizacija proistekla iz istočnjačkog feudalnog sistema
... i vjerskih koncepcija izrasli u njemu, sa njenim tradicionalističkim
... i urbanim specifičnostima i filozofijom života. Sigurno je da
... feudalnim bila snažnija od one koju su oni imali prije primanja
... islama. I zbog toga se vrlo brzo izbrisao gotovo svaki trag ranije kul-
... turne svijesti kod Muslimana. Ona je nastavila da djeluje na mentalitet,
... običaje, način života i cjelokupni psihičko-idejni sklop jednog svijeta
... kod koga je društvena feudalna svijest tako izrečno odgovarala vjeri i
... kulturi unesenim sa strane. Srpsko pravoslavno stanovništvo kao i
... hrvatsko katoličko, koje je gotovo sto procentno bilo seljačko, nastavilo
... je da čuva i njeguje hrišćansku tradicionalističku kulturu i svoje obi-
... čaje kao sastavni dio svoga vjerskog i duhovnog svijeta i u uslovima
... društveno-ekonomskog i političkog položaja života koje je porobljeno i
... eksploataciji, a koje je u intimnom prstetu svog idejnog svijeta odra-

zavale i njegovalo vjeru u bolju budućnost. Muslimanski feudalci bili su potrebni hrišćanima osiatak za rad na njegovom imanju. Oni nisu mogli da računaju na Muslimana seljaka, koji je bio slobodan i koji se, kao i slobodnoseljski, ekonomskom nuždom bio prisiljen da radi van svoga imanja, radije nego u grad na zanat i druge vrste gradskih zanimanja, nego da radi na imanju feudalnog gospodara. Zbog toga, sve dok feudalni sistem nije došao u krizu i dok nije nastalo nacionalno buđenje srpskog i hrvatskog naroda u agrarnim pokretima, imamo jednu vjersku toleranciju bez vjerskih sukoba i vjerske netrpeljivosti.

Pošto su Bosna i Hercegovina bile jedan od najstarijih dijelova turskog carstva prema Zapadu, one su u vojničko-strateškom pogledu predstavljale vrlo značajne teritorije u turskim ratovima za dalje širenja na toj strani. Zbog toga su tu stacionirale dosta krupne turske vojne formacije. Ta strateška pozicija doprinijela je da se već u XVI vijeku otvori jak proces urbanizacije, prve zbog vojničkih i administrativnih potreba, a zatim i potreba trgovine i zanatstva. Mala gradska naselja iz perioda feudalne bosanske države u periodu od XVI do XVIII vijeka, narasla su za ono vrijeme u krupne gradove, kao što su Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Travnik itd., koji su se po broju stanovnika mogli da mjere sa gradovima u Zapadnoj Evropi.

Za Sarajevo se računa da je u XVIII vijeku imalo oko 80.000 stanovnika. Nijedan engleski grad u to vrijeme nije imao veći broj stanovnika kao Londona.

Se obimnom urbanizacijom kojoj su doprinijeli i razvoj trgovine i zanatstva nastao je i prosperitet gradova. Podignuti su veliki spomenici kulture, džamije, hamami, mostovi, komunalni objekti, biblioteka i druge građevine.

Na prvom mjestu zanatstvo i trgovina bili su jako razvijeni u XVII i XVIII vijeku po gradovima Bosne i Hercegovine, čije je stanovništvo bilo uglavnom muslimansko. Računa se da je samo Sarajevo imalo oko 100 vrsta zanata i zbog toga je i nazvano "esnafskom republikom". Za zanatlije i zanatski trgovci trgovali su od Dubrovnika, Splita i Tine do Beča, Drezdena, i širom turskog carstva do Soluna i Carigrada. Izvozili su zanatske proizvode, a uvozili kolonijalnu robu, fini tekstil (volan, kafa) i druge sirovine za preradu. Oni su jače pogurani i trgovine u agrarnim proizvodima: pšeni, košom, stokom itd.

Konstatim, u Bosni i Hercegovini proces pretvaranja zanatstva u industriju nije počeo u manufakturni, a počeo u industrijski period. To je bilo isto kao i u Zapadu. Čak i u preradi drveta, čije je Bosna bogata, od rane prerade nije se vidila dalje za njeno vrijeme nego u zapadnim zemljama. Posledica se zna primjena, ali je razvijena u Bosni i Hercegovini, koja nije imala znatno za postignute stepene razvoja u zapadnim zemljama. Ono što je bilo u Bosni i Hercegovini, ali nije bilo u zapadnim zemljama, to je bila jedna vrsta zanatstva, koja je bila veoma razvijena u Bosni i Hercegovini, ali nije bila u zapadnim zemljama.

se nije pretvarala u mašinsku, naročito kod onih zanata koji su imali masovniju potrošnju.

Bosna i Hercegovina kao dio Turske bile su više od 400 godina oduženo od razvitka Zapada, koji se smatrao neprijateljem islama i imperijalističkih interesa turske carevine. Tehnička otkrića, naučni napredak i promjene koje su na njima nastale u društvenim odnosima, nova tržišta i nove komunikacije koje su uspostavljane otkrićem Amerike, ostali su van domaćaja teritorija koje je držala Turska. U industrijskoj revoluciji koja se odvijala od polovine XVIII vijeka Bosna i Hercegovina ni u čemu participirala. Pokraj nje su prohujali i racionalizam, i pozitivizam, i idealizam, i materijalizam Zapada, a da je nisu dotakli — osim što je vezan za razvitak i općedruštveno-ekonomske odnose u turskoj imperiji, i kao što je ova bila izolovana, autarkična i zaostala od razvoja drugih, što je uostalom i dovelo tursku carevinu do truljenja i propadanja, ostale po strani od svih progresivnih materijalnih i idejnih kretnosti na Zapadu. Ni njena malobrojna inteligencija koja se školovala na Istoku, ni trgovina i zanatstvo nisu htjeli da iskoče iz feudalnih istoslojnih okvira.

Tako smo u Bosni i Hercegovini imali jedan vrlo spor proces raskolovanja ručnog zanatstva, i prelazak na mašinsku obradu iako je ono već u XVII vijeku bilo specijalizovano.

To je, razumljivo se, uticalo na trgovinsku inicijativu i razvoj trgovine. Ovo je jedan od razloga zašto u Bosni i Hercegovini u doba turske okupacije nije iz njenih gradskih zanata proizašao manufakturni način proizvodnje, koji bi se postepeno pretvorio u industrijsku, pogotovu što su te zemlje raspolagale i prirodnim bogatstvima.

Postavlja se pitanje još, što se desilo sa akumulacijom koja za to vrijeme, relativno, nije bila ni mala, a koja je proisticala iz obične trgovine i razvijenog zanatstva.

Prizustvo vjerskih zakona, i tradicija u idejnom svijetu Muslimana XVIII i XIX vijeku bilo je vrlo jako, naročito zbog toga što se feudalni društveni sistem identifikovao sa vjerskim zakonima, a islam i jest proizašao iz jednog istočnjačkog feudalnog sistema. Zbog toga društvena svijest nije dolazila u sukob sa vjerskom svijesću. Vjerski zakoni desti značajno su djelovali na privrednu inicijativu. Po njima maksimalna društvena stopa zarade bila je od 10%; bila je zabranjena kamata i novčanom prometu. Zbog toga se nisu osnivale banke i novčani zavodi. Prva muslimanska banka osnovana je tek 1910. godine; akumulacija se odvijala u vanprivredne djelatnosti kao što je ulaganje u zgrade i kuće u dobrovoljne organizacije; svaki loše bogatiji čovjek odlazio je na skupu hodati u Meku; izgrađivale su se džamije, mostovi i vjerske škole.

kao zadužbins (koliko je poznato blizu 15 džamija u Sarajevu na-
pravile su zanatlije). Akumulirana sredstva iz gradske privrede odlazi-
su na proširenje ili kupovinu feudalnih imanja. Bogatiji trgovci i zanat-
lije, ukoliko nisu istovremeno bili i feudalni vlasnici, nastojali su do-
pređu u feudalce zasnivajući feudalne odnose kupovanjem zemlje od
slobodnih seljaka koji su propadali ili se naseljavali u gradove da
potraže bolje uslove života. Feudalni vlasnici naseljavali su na tu zemlju
hrišćanske kmetove i zasnivali feudalni odnos. Odlivanje trgovačkog
kapitala, kao i onog lihvarskog ukoliko se on ilegalno stvarao, u poljo-
privrednu proizvodnju koja je bila zaostala, niske produktivnosti i ta-
koje se teže istjerivao višak rada, govori da su uvjerenja u stabilnost
feudalnog sistema bila mnogo jača nego u perspektivu gradske priv-
rede, koja je i na onom nivou kako se formirala po gradovima bila
akumulativnija nego seoska proizvodnja. Bosna i Hercegovina su bile
na granici sukoba dviju imperija. Turske i Austrougarske. Na ovoj teri-
toriji su se vodili često ratovi, koji su uništavali najviše baš gradsku
privredu, pa je i to bio jedan od razloga što je kapital išao u zemljin
posjed ili je bio teauriran u nakit i druge stvari koje su bile odlika
feudalnog dostojanstva vladajućeg sloja društva. Čak i onaj manji broj
trgovaca i zanatliju nemuslimana, nastojali su da postanu feudali. Tako
su se krupni srpski trgovci u Posavini i većim gradovima Bosne i
Hercegovine protivarali u feudalne posjednike otkupljujući feudalne
zemljište od Muslimana i ništa im nije smetalo da eksploatišu hrišćan-
sku raju-kmetove, na isti način kao što su to ranije radili muslimanski
feudalci. Taj ekonomski spoj nosilaca feudalnog sistema sa nosiocima
gradske privrede, razumljivo se, išao je na račun razvoja gradske priv-
rede i njenog prerastanja u industrijsku proizvodnju, pošto se jedan
dio akumulacije stvorene u gradskoj privredi odlivao u feudalnu poljo-
privredu. To je slabilo gradsku privredu i prema tome i političku moć
radajuće trgovačke buržoazije koja je do kraja rušenja feudalnog sist-
ema, a njega nije razbila buržoazija nego pobunjeno seljaštvo i država
— ostala ekonomski nemoćna, usljed toga politički špekulantska, spo-
razumaška i poltronska izdajući na kraju nacionalne interese svoga
naroda. Tako će feudalni sistem u Bosni i Hercegovini, na čijem čelu
su stajali feudalmi-Muslimani i vrlo neznatna manjina feudalaca-Srba,
ostati vladajući sistem bosanskoeg društva u kome će druge društvene
snage, koje su imale suprotne društveno-političke interese, bilo da se
to bila gradska trgovačka buržoazija koja je počela nacionalno da se
uobličuje, ili obespravljena i eksploatisana seljačka masa, biti nemoćne
da mu nanesu odlučujuće udarce ili da izazovu dublju krizu sistema od
do svršetka prvog svjetskog rata. Doduše, seljački ustanci u XIX vje-
ku, naročito hercegovački ustanak 1875. godine, doveli su do krize
feudalnog sistema, ali oni nisu bili niti po svojoj vojnoj i političkoj
snazi, niti po unutarnjim društveno-političkim protivurjednostima i poli-
tičkim odnosima takvi, da bi riješili tu krizu u smislu svog nacionalnog
i socijalnog oslobođenja.

Već u prvoj polovini XIX vijeka nastalo je nacionalno buđenje srpskog i hrvatskog naroda. To nacionalno buđenje u početku je snažnije izšlo među Srbima pod uticajem srpske države i buržoaske političke i kulturne akcije, a odmah zatim počelo je i čvrste povezivanje i solidarnost domaće srpske buržoazije sa seljačkim masama, što je proces počeo u Bosni i među hrvatskim masama. Isti je proces pod uticajem opšteg nacionalno-oslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj i sa to vrijeme u nacionalnim težnjama i u formiranju nacionalnog pokreta domaća hrvatska buržoazija od uticaja srpske buržoazije.

Dok je srpska buržoazija iz Srbije odmah u početku imala hegemonske pretenzije prema Bosni i Hercegovini, a crnogorski knez Nikola prema dijelovima Hercegovine, dotle su nacionalno-demokratske snage iz Srbije i Vojvodine svojim političkim i kulturnim uticajem težile da pomognu nacionalno osvješćavanje i socijalno oslobađanje srpskih masa. Društvena i politička situacija u Bosni i Hercegovini u vrijeme nacionalnog buđenja, a naročito u vrijeme oružanih agrarnih pokreta koji su u sebi ujedinjavali i nacionalne socijalne težnje seljačkih masa, bila je složena, društveno i nacionalno zaostrena, ali je istovremeno heterogenim i suprotnim interesima izražavala slabost i nemoć onih nacionalnih snaga koje su istorijski bile pozvane da stvore platformu političke borbe i konkretne akcije. Srpska buržoazija je težila jedinstvu srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, ona je uostalom stajala na čelu nacionalno-oslobodilačke burbe srpskih masa, ali ne do kraja, nego samo do određene granice, jer je njenim klasnim interesima odgovarala relativno politička stabilnost postojećih društvenih odnosa i jer se bojala oružanih sukoba, buna seljačkih masa da ne bi izgubila svoj društveni i ekonomski položaj, koji je s teškom mukom stvarala pod turskom okupacijom. Muslimanski feudali i muslimanska trgovačka buržoazija koja je jednom nogom stajala čvrsto u feudalnom sistemu a drugom na tlu trgovine i zanatske proizvodnje koju je podredila feudalnom obliku društvenih odnosa, nije bila niti je mogla biti saveznik srpske buržoazije u borbi protiv društvenih feudalnih odnosa. Njihovi interesi su bili različiti i suprotni i nije zbog toga ni bilo pokušaja ni s jedne ni s druge strane za stvaranje nekih zajedničkih akcija. Sa hrvatskom buržoazijom koja je bila slaba, tek u radanju, a koja nije imala svoja hrvatsku državu nego hrvatski narod porobljen od strane Austrougarske, hrvatska buržoazija koja je bila ekonomski jača nije tražila iako je održavala dobre odnose s njom — zajedničku akciju. Vrhovi srpskog građanskog društva osjećali su da pod uslovima turske okupacije koje je čuvala feudalno društvo i oslanjala se na njega ne mogu revolucionarnim putem srušiti feudalni sistem i izvršiti nacionalno i socijalno oslobađanje srpskih seljačkih masa. Oni su sve svoje nacionalne nade vezali za srpsku državu, odnosno za srbijansku buržoaziju i njenu ocu-

šanu akciju u Bosni i Hercegovini. Tako je domaća srpska buržoazija jednu objektivnu i istorijsku trenutnu nemogućnost svoga nacionalnog položaja pretvorila u dugoročnu subjektivnu slabost koja to je u njenoj uskoj, sitničarskoj klasnoj politici dovesti do neposredne saradnje i oportunističkog odnosa prema svim vladajućim režimima, tuđim i domaćim, što će je otuđiti od seljačkih masa i njihove borbe, od demokratskih srpskih krugova i svakog demokratskog pokreta u Bosni i Hercegovini. Seljaštvo neće dobiti od nje zemlju, nego će velikosrpske buržoazije, ona neće biti ni faktor nacionalnog oslobođenja srpskog naroda, nego će svijest o oslobođenju postati mit o poliklonjenoj slobodi od strane države, odnosno velikosrpske buržoazije i zbog toga će srpske seljačke mase u Bosni i Hercegovini biti dugo direktno pod političkim uticajem velikosrpske buržoazije i odigrali više puta reakcionarnu političku ulogu u demokratskim i nacionalno-oslobodilačkim borbama između dva rata. Srbijsanske velikosrpske političke partije postade u staroj Jugoslaviji partije srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, dok će se domaća buržoazija pretvoriti u njihov politički i ekonomski osovina, potpuno se politički depersonalizirati, nastavljajući već davno započetu sebičnu političku ulogu u društvenim i političkim zbivanjima zemlje.

Muslimanski feudalno-buržoaski krugovi cjelokupnu svoju političku i društvenu aktivnost usmjerili su u pravcu očuvanja feudalnih odnosa kao vladajućeg društvenog sistema u Bosni i Hercegovini. Svaka akcija koja je išla u pravcu njegove reforme ili određenih adaptacija prema novim političkim situacijama smatrala se neprijateljskom i bosanski begovat svim silama se protivio tome.

Turska država je nastojala, da bi sačuvala svoje pozicije u Bosni i Hercegovini, da održava neku političku ravnotežu između obespravljene raje i feudalnih vlasnika. Nastale krize u tim odnosima ona je pokušavala da rješava mjerama nekih ograničenja ranije zasnovanih feudalnih prava. Naročito su reforme u sistemu obaveza kmetova prema feudalcima bile učestale u XIX vijeku, jer su se baš u to doba počele ispoljavati duboke slabosti feudalnog sistema u cjelokupnoj turskoj imperiji pod pritiskom nacionalno-oslobodilačkih pokreta i novih kapitalističkih odnosa koji su snažno ojačali privredu Zapadne Evrope. Turska eila je bila u naglom opadanju u svojoj ekonomskoj snazi i vojnoj moći. Zbog toga je ona nekim palijsativnim reformama, koje je trebalo da nešto ublaže ekonomski položaj porobljene raje ili izmijene prava feudalsca na toj isturenoj strateškoj tači njene imperije, težila ka političkoj stabilnosti. Takve reforme dovodile su do sukoba između Turske i bosanskog begovata. Najveća pobuna bosanskih feudalsca bila je početkom XIX stoljeća (1828. godine) kada je vijeće-feudalsca u Travniku sa Husinom Kapetanom Gradaševićem na čelu donijelo odluku o borbi protiv Turske. Slaba gradska buržoazija i zemstvo dalo je moralnu, političku i materijalnu podršku bosanskim feudalscima i njihovoj borbi protiv Turske, ali su oni bili još slabi da bi se stvorili

na čelo općeg nacionalnog oslobodilačkog pokreta protiv Turske, i bi pod takvim okolnostima istovremeno značio i pokret protiv feudalne vlasti i slaganje, među njima su uvijek činile i bijele na površinu oltar bojske razmirice i borbe partikularističkih i lokalnih interesa. To prvog puta nisu bili jedinstveni (otkazali su podršku hercegovački i dalci i neki bosanski) i to u momentu kada je objektivno postojala mogućnost poraza Turske u Bosni i Hercegovini. Ipak je Gradaščević uspješno da sa svojom, dosta velikom vojskom prođe preko Sandžaka, Kosova i tu porazi tursku vojsku. Potom je pristao na posredničku ulogu kneza Miloša Obrenovića između sebe i Sarigrada koja je završila bez uspjeha. Sa Kosova se vraća nazad u Bosnu da bi kaznio hercegovačke feudale, ali kod Borča u Hercegovini doživio poraz. Neizvjesna situacija da vodi borbu na dva fronta, protiv turske vojske i domaćih hercegovačkih feudalaca, Gradaščević, nosilac borbe bosanskih feudalnih krugova, doživio je poraz. Bez obzira što su borbu za oslobođenje Bosne i Hercegovine vodili feudali, ona je bila progresivna i oslobodilačka jer je ta borba bila protiv jednog centra svjetske reakcije pod kojim su robovali mnogi narodi Balkana i Bliskog Istoka.

Od tada nastaju bune feudalaca protiv turskih namještanika neprestano sve do dolaska Austrougarske, ali nikad jedinstvene nego uvijek lokalističke i regionalne koje su se redovno završavale porazima. Nemogućnost feudalnog društva da povede borbu protiv Turske, naročito pobunjeničkog seljaštva da razbije feudalni sistem, nemogućnost gradske buržoazije da pokrene bilo kakvu radikalnu nacionalno-oslobodilačku borbu i povećanje agrarnim pokretom, nemogućnost Turske da razriješi nagomilane i narasle unutrašnje društvene i nacionalne protivurječnosti koje su izbile bosanskom društvu i koje su se ispoljavale u raznim vidovima otvorenih oružanih sukoba, pobuna i razaranja, krvavih pokolja, ljudskih žrtava stvorili su opštu društvenu i političku krizu i jednu opštu nemogućnost da se ona riješi bilo unutarnjim snagama bilo snagama propadajuće turske carevine. Na granicama Bosne i Hercegovine čekala je moćna Austrija — Srednje Evrope — Austrougarska imperija — i ona je zaista došla 1878. godine umarširala su u Bosnu i Hercegovinu pod parolom stvaranja reda da bi je ponovo porobila. Posljednji bijes višestoljetnog gospodstva ispoljio je još jedanput bosanski feudalni otpor u sukobu sa Austrijom. Razvio je oružani otpor prema novom okupatoru i zadao mu krupne vojničke udarce. S njime su u borbu poticali muslimanske mase, kao i jedan broj srpskih i hrvatskih masa. Ali to bio ipak posljednji krisk nemogućnosti, lake hrabar i dostojanstven, krisk razjedenog i ranjenog feudalnog sistema, i on je morao kapitulirati pred jednom snažnijom, organizovanijom i modernijom vojskom.

Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine koja je imala za cilj i stvoriti strateške i privredne vojničke uslove za dalje prodiranje njene imperijalizma prema Istoku dovela je do nove političke situacije

u zemlji Austrougarska feudalna buržoaska država, pod tujim okupacijom se razvijao kapitalistički sistem, snažno je uticala na razvoj u Bosni i Hercegovini putem državnih i privatnih investicija kapitalističkog sektora. Nastala je intenzivna izgradnja željeznice, cesta, javnih građevina kao i industrijskih preduzeća. Iz političkih razloga ona je zadržala feudalni sistem — da bi pridobila Muslimane za svoju politiku i usmjerila ih protiv oslobodilačkog pokreta nacionalno probuđenih naroda, na prvom mjestu srpskog naroda koji se u svojoj oslobodilačkoj borbi uzdao u pomoć srpske države. Zadržavajući feudalne odnose, Austrougarska je težila da probudi unutarnje nacionalne sukobe i na taj način stvori međunarodne probleme i tako učvrsti svoju državnu vlast i provode svoju politiku — pravdi pa vladaje. Razvoj kapitalizma nije išao takvim tempom da bi on kao novi društveni proces mogao dovesti do razaranja feudalizma. On nije predstavljao ozbiljnu prepreku za razvoj kapitalizma i mogao je da koegzistira s njim ne oskudjevajući u radnoj snazi. Bosna i Hercegovina je prvenstveno za austrougarsku državu bila isturena vojnička baza carstva, pogodna za dalje osvajanje i porobljavanje balkanskih naroda i prodiranje prema Bliskom Istoku i Aziji. Na toj perspektivi se gradila cijela njena državna politika, pa u vezi s time i politika ekonomskog i društvenog razvoja. Ali pojavom kapitalizma i radničke klase u Bosni i Hercegovini nastaju i novi društveni odnosi i nove političke snage. Kapitalizam sa svojom novom privrednom djelatnošću, sa širim potrošačkim mogućnostima i velikim tržištem carevine, otvorio je gradskoj trgovačkoj buržoaziji perspektivu bogaćenja — bez obzira što je politički bila pokorena. Sada je sa mišdom srpskom i hrvatskom buržoazijom u isti politički položaj došla i muslimanska buržoazija.

Sa novom političkom situacijom nastupila su i nova shvatanja. Odlaskom Turske, koja je, pored posebnih interesa koje je imala kao država, politički nosila u krajnjoj liniji i interes odbrane sistema bosansko-hercegovačkih feudalaca, a sa svojom vjerskom ideologijom bila na istoj strani sa cjelokupnim muslimanskim građanstvom, bio je prekinut lanac feudalne bezbjednosti i zbog toga je bio ožaljjen njen odlazak tako se u sjećanju bosanskih feudalaca bila vjekovna tvrđava, borbe i ratovi i česti suprotni interesi sve do ratova za bosansko-hercegovačku nezavisnost.

Nikome više sada u zaštiti svojih klasnih interesa i onda kada su to osjećali slabi, nisu mogli zaprijetiti kao ranije moćnom turskom silom, nego, naprotiv, sada je ova hrišćanska država, pored toga što im je ostavila feudalni sistem, mogla svaki čas da ga oslabi i uništi. Najednput je nastupilo osjećanje nesigurnosti i bespomoćnosti. Doduše, viđeli su da i Austrougarskoj nije bilo u interesu da rješava agrarno pitanje, jer bi samim tim ona doprinijela rješavanju i nacionalnog pitanja, ali oni nisu bili uvjereni da je to bio njen dugoročni interes. Muslimani su u austrougarsku okupaciju ušli kao feudalni narod, sa pretežno isto-

naškom kulturom koja je formirala njihov duh i karakter i stvorila svjetlost tokom dugovjekovnog života u gradu u kome su oni svojom trgovačkim zanatskim i feudalnim stvarnošću bili u ogromnoj većini i na bazi tog načina života izgrađivali svoje navike, postepeni gradski standard, stvarajući tako bitne elemente svoga sopstvenog društvenog bića. Nisu bili samo primaoci, već su i stvarali svoju kulturu svoje književnike i naučnike, bez obzira što su pretežno pisali na arapskom, arapskom ili persijskom, jer su na tim jezicima pisali na su obrazovanja tako da je njihovo djelo bilo dostupno samo malobrojnim feudalnim intelektualcima. Inače je popularna kultura pisana i srpskohrvatskom jeziku kojim su govorili.

Pored svih tih posebnosti razvoja koji su ih odvojili od društvenog kulturnog razvoja drugih naroda u Bosni i Hercegovini, Muslimanima se u krilu feudalnog društva nije stvarala buržoaska klasa materijalno i politički dovoljno snažna da povede akciju protiv feudalnog sistema i nacionalno-oslobodilačku borbu protiv Turske imperije. Pokret seljačkih feudalnih gospodara da izvojuju slobodu Bosne i Hercegovine, kao što smo vidjeli, završili su tragičnim neuspjehom. Turci su uništavali živu buntovnu snagu feudalaca i tako njihov pokret pretvorili u nemoćan vapaj pojedinih očajnika. Međutim, u izgradnji nacionalnih pozicija srpskog i hrvatskog naroda učestvovao je snažan element antifeudalne akcije i agrarnog pokreta seljačkih i seljačko-plebejskih masa. Zbog toga je taj nacionalni pokret imao agrarni karakter sa revolucionarnim i demokratskim obilježjima u obaranju feudalnih društvenih odnosa. Ta buržoasko-nacionalna akcija nije našao čvršćeg saveznika u buržoasko-nacionalnom pokretu, jer je vodeći buržoaski sloj pokazivao malo smisla, a još manje hrabrosti i političke spremnosti da bran seljačke zahtjeve za zemljom. Zato se nacionalni pokret kod Hrvata i Srba razvijao na dva, tako reći suprotna koloskijeka, čime se suzavao manevarski prostor samom buržoaskom nacionalnom pokretu koji je morao da se ograniči na manji broj zahtjeva, sa pretežno uskim klasnim značajem čime su se istovremeno tupile radikalne oštrice nacionalnog i seljačkog pokreta, slabila njegova revolucionarna i demokratska suština čineći ga bespomoćnim da izvojuje za sebe bar poneku krupniju pobjedu, ako već nije mogao da uništi osnove feudalnog sistema. Kod muslimanske trgovačke buržoazije sada je bila sve slabije potreba da svoju akumulaciju transferiše kao ranije u kupovanje ili proširenje feudalnog posjeda. Ona je sada bila orijentisana na razvoj gradske privrede, na ulaganja u trgovinu, na proširenje i mehanizaciju zanatstva kao i ulaganje u sitnu laku industriju. Iako je bila politički i dalje srasla sa feudalnim vrhovima, ona se borila da stekne i svoj samostalni politički uticaj na muslimansku masu. Bactla je parolu jedinstva muslimanskih masa, nastojeći da razbije feudalno-partikularistički mentalitet i iznosila tezu da su Muslimani jedinstven narod sa posebnim interesima. Početak nacionalnog buđenja Muslimana nije imao

agrarni karakter, pa prema tome ni ovaj eksplozivni pritisak i političku tendenciju seljačkih masa drugih naroda Bosne i Hercegovine. On se odvijao pod rukovodstvom muslimanske buržoazije i feudalnih vrhova koji se sada u daleko nesigurnijem položaju i sa području zapadnoevropskog kapitalističkog tržišta nisu dostigli dobiti vjerskih principa u postojanju. Budenje je raslo u društvenom tonovima bez jačih protivrječnosti unutar muslimanskog društva, jer nije postojao problem muslimanskog seljaštva. To je uticalo na specific nacionalno osvješćavanje muslimanskih masa. Ali je s druge strane politika koju su vodili buržoazija i feudalni vrhovi, zasnovana na zahtjevima dobijanja sitnih mirisa od okupatora, približila muslimansku politiku politici vrhova srpske buržoazije, pa i hrvatske buržoazije. Krug zahtjeva sve tri buržoazije bio je dosta ograničen i svodio se na prosvjetno-školsku i vjersku autonomiju, ne priznanje nacionalnog imena i ispoljavanja svoje nacionalne kulture. Muslimanski politički vrhovi sukobljavali su se samo sa onim buržoaznim strujama koje su bile za rješenje agrarnih problema, inače po svom političkom oportunizmu, satelitskom sporazumijevanju sa zvaničnom politikom centralne vlasti, po svom antiradikalizmu imali su ista gledišta kao i buržoazija drugih nacionalnih grupa.

Kapitalistički oblici eksploatacije u uslovima nacionalnog ujedinjavanja bili su vrlo teški. Mlada radnička klasa bila je tako bezobno eksploatisana da je odmah u prvih svojih počecima morala da se organizuje i putem ekonomskih štrajkova zaštiti svoja minimalna prava. U okviru njenog pokreta došlo je prvi put u istoriji Bosne i Hercegovine da zajedničkih akcija pripadnika sve tri nacionalnosti.

Pritisak neriješenih pitanja buržoazno-demokratske revolucije daleko su jače osjećale seljačke mase, inteligencija, pa i sam proletarijat nego nacionalna buržoazija. Sto je ta buržoazija zadržala svoj politički uticaj na određene slojeve seljaštva i gradske sirotinje i pored izdaje agrarnih zahtjeva seljačkih masa i izdaje nacionalnih interesa inteligencije, nije zasluga u vještini političkog manevrisanja nacionalne buržoazije i njenog inteligentnog vođenja nacionalne demokratske politike, nego je rezultat činjenice da radnički pokret i socijaldemokratska partija, koja je bila pod uticajem austro-markszizma za cijeli period austro-ugarske okupacije, nisu našli put da izgrade svoj slav u nacionalnom pitanju i zajedno sa inteligencijom povežu agrarni nacionalni pokret sa borbom radničke klase. Suštinski, taj je pokret zajedno sa socijaldemokracijom ostao cijelo vrijeme na pozicijama sindikalizma i ekonomske borbe i zbog toga se nije ni povezao sa borbom seljačkih masa i sa inteligencijom. S druge strane, mlada inteligencija, naročito srpska, koja je bila školovana na strani i koja je bila pod uticajem evropskih radikalno-demokratskih i socijalističkih idejnih i političkih strujanja, nije na tlu Bosne i Hercegovine mogla naći snage za ostvarenje svojih radikalno borbentih ideja. Buržoazija se bojala svakog radikalizma, bilo

...svoje autohtonoj seljačkoj, tako pogotovo mlada inteligencija, jer je u
politički radikalizam slabije njene klase pozirala i stvarala posebne
svoje svobiline akumulacije koja je Kočić optivao kao konzervativnu,
kao da nari odnosa u radničkom pokretu koji nije imao svoj slav u nac
...seljačkim pitanju, a to je bila omladina sa nacionalno-revolucionarnim
...nab buna nije lako pokretala na revolucionarne akcije bez službenih
...odnosa. Domaća buržoazija im je govorila: nikakve akcije bez službenih
...državi kontrarevoluciju okupatorske vlasti, a niti srpskoj niti crnogorskoj
...državne i političke odnose sa znatnom austrougarskom carevi
...nom. Svi faktori koji su mogli, bilo direktno ili indirektno, preme
...otkazali su podršku mladoj inteligenciji. A ona je prva u Bosni i Her
...ogovini uvidjela da se demokratski i nacionalno-oslobodilački pokret
...može ostvariti samo zajedničkim naporima sva tri naroda, zajedničko
...akcijom širokih narodnih slojeva sva tri naroda, i zbog toga prvi ge
...u stvarji Bosne i Hercegovine ta omladina počela je stvarati posebne
...stava i jedinstva u političkoj borbi za demokraciju i nacionalnu slobodu.
...Lako je ta omladina organizovana u "Mladu Bosnu" imala širo političku
...konceptije kao što su ujedinjenje Južnih Slovena, rješavanje nacionalnih
...pitanja i nacionalne slobode u borbi protiv austrougarske monarhije
...imale isto tako i socijalističke i anarhističke ideje, citala Marxa i Bak
...nina i oduševljavala se njihovim djelom, bila sva za revolucionarnu
...akciju, ona je ipak u bosansko-hercegovačkoj političkoj stvarnosti, osje
...ćajući nemoć i svu oportunističku bijedu politike građanskih krugova
...kao i nerazumijevanje radničkog pokreta za revolucionarni nastup nacio
...nalnog pitanja, kao i nemoć samog seljačkog agrarnog pokreta u kome
...je bila koncentrisana revolucionarna energija, bila napuštena od nacio
...nalne buržoazije i od radničkog pokreta. "Mlada Bosna" morala je d
...stajava u svojoj koncepciji manevarski prostor političke akcije, jer j
...bila sama nedovoljno ideološki izgrađena i politički neiskusna, te da j
...sređe na legalni rad i na individualni teror putem atentata na glavne
...nosioce nacionalnog ropstva i političko-birokratskog nedemokratskog

U takvim društvenim i političkim odnosima postavljale se nacionalno
...pitanje na čiji razvoj su uticale i snage van Bosne i Hercegovine. Vrhov
...domaće srpske buržoazije politički su bili vezani sa vrhovne srbijanske
...buržoazije i njen državni aparat. Politički oportunistički domaće buržo
...azije odgovarao je na prvom mjestu srbijanskoj državnoj politici je
...on kao takav nije dopuštao, bar sa bosanske strane, da se moltravaju
...državni odnosi sa Austrougarskom, jer je Austrougarska svaku političku
...radikalnu akciju srpskog naroda u Bosni i Hercegovini poziravala u
...provokativnih razloga sa srpskom državom, stvarajući na taj način
...psihološku situaciju za napad na Srbiju. A pošto je srbijanska buržo
...azija gajila sasvim određene hegemonističke pretenzije na Bosnu i Herce

govinu, takvoj njenoj politici nije odgovarao nikakav samostalan demokratsko-revolucionarni i nacionalno-oslobodilački pokret srpskog naroda, a pogotovo sa takvim duhom svi tri naroda. Ona je u takvom pokretu gledala potencijalne mogućnosti osamostaljenja bosanske politike, kao kao takva ne bi mogla ući u njene perspektivne računanice, a i štade nije bila materijalno i vojnički spremna da stane na njegovo čelo i ide u sukob sa austrougarskom državom. Zbog toga je njoj više odgovarala politika podgrljavanja nacionalnog pokreta i njegovo svođenje na jednu vrstu kulturne autonomije. Iako je dolaskom Turaka u Bosnu i Hercegovinu bio izbljedio iz sjećanja u tradiciji naroda kontinuitet bosansko-hercegovačke državnosti kao pravno-političke koncepcije, zbog toga što su nacionalna osjećanja, ličena državne sadržine u starom feudalnom društvu pod turskom upravom bila dugo njegovana preko crkve i vjerske tradicije, koja je težila jedino da očuva vjeru otaca i s njom samo nacionalno osjećanje, a preko toga i svoj politički uticaj. Ali je ipak živjelo u narodnoj tradiciji i jedno drugo osjećanje i saznanje o zajedničkoj pripadnosti njenih naroda Bosni i Hercegovini i svojoj povezanosti u njoj, bez obzira na istorijski različiti društveni položaj pojedinih njenih naroda. Zbog toga su Turci zacrčali Bosnu i Hercegovinu cjelovitu kao svoju pokrajinu, a i Austrougarska kada ju je okupirala.

To istorijom stvarano osjećanje međusobne povezanosti i zajedničke pripadnosti pokušao je prvi, poslije propasti bosanske države da pretvori u državno-pravni i politički koncept feudalac Husein Kapetan Gradišćević, pokrenuvši bosansku vojsku protiv Turske u cilju stvaranja bosansko-hercegovačke države. Iako je bio na domaku pobjede on nije uspio. Pored ranije navedenih razloga postoji još jedan. Naime, njegova borba nije bila vezana i za oslobodenje kmetova od feudalnih odnosa ili bar nekih radikalnih poboljšanja njihovog položaja kako bi i oni tu borbu prihvatili i masovno se uključili u oružanu akciju protiv turske okupacije.

Nije ovdje mjesto da se ulazi u analizu uzroka zbog kojih nije stvorena bosanska nacija, ali ostaje činjenica da se kod naroda u Bosni razvijalo sa nacionalnim osjećanjima i osjećanje pripadnosti toj teritoriji. Iako su u njoj živjeli različiti individualiteti sa različitim društvenim položajima i kulturama, ipak su oni uvijek imali jedno zajedničko osjećanje da su vezani istorijom, zajedničkim neprijateljima i zajedničkom sudbinom na istoj teritoriji. I to je bio razlog zašto se srbijsanska buržoazija bojala demokratskih revolucionarnih akcija u rješavanju nacionalnog pitanja kod srpskog naroda, iako za to nije imala razloga zato jer su umišljeni društveno-ekonomski i politički odnosi u pojedinih nacionalnostima bili toliko suprotni, kao što su postojale i suprotnosti u međunacionalnim interesima tako da nije bila moguća zajednička koncentracija revolucionarne svijesti iz koje bi proizašla potreba za zajedničkom nacionalno-oslobodilačkom akcijom.

buđenje nacionalne svijesti i odlučujući uticaj na njeno formiranje. Svatakim masama Bosne i Hercegovine imao je katolički kler i njegov pokret vezana za njegovu politiku. Hrvatska buržoazija bila je i onda beznačajna i politički previše slaba da bi mogla da istane kler koji je u vremena turske vlasti držao monopol na reprezentaciju naroda i podupirala politiku koju je on formulisao, tako je u javnosti vrlo često izlazila kao da je to njena. Nacionalno pitanje kod Hrvata razvijalo se pod uticajem hrvatske buržoazije iz Hrvatske, kako njenog liberalnog kruga, tako i reakcionarnih feudalno-buržoaskih krugova. Međutim, to je bosansko-hercegovački kler imao presudan uticaj na hrvatske masne položaju kao i srpski seljak, kod njega se nije javljao onaj buntovni otpor ni u doba Turske ni u doba Austrougarske, mada se u njemu bilo nakupilo dosta političkog nezadovoljstva zbog svog društvenog i ekonomskog položaja. Klerikalna politika bila je protiv svake radikalne akcije naročito takve koju bi mogla dovesti u pitanje privilegije koje je imao sa obadviije carevine. Naročito sada pod austrijskim carem koji je bio nosilac vlasti jedne katoličke države i koji je samim tim bio predstavnik i klerikalnih krugova. Oportunizam mlade buržoazije, kompromis klera sa austrougarskom državom, učinili su hrvatsku nacionalnu politiku politikom sitnih ustupaka.

Nacionalno konstituisanje i razvijanje nacionalne svijesti, stvaranje nacionalnog pokreta kod srpskog i hrvatskog narodu podstaklo je buđenje nacionalne svijesti i kod Muslimana koji se nisu osjećali ni Srbima, Hrvatima. Dugovjekovni vladajući feudalni odnosi stvorili su od tih slovenskog naroda zbog njegovog posebnog društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog položaja poseban narod, koji je sada pod austrougarskom okupacijom, sa jačanjem svoje vlastite buržoazije i u otporu prema austrougarskoj državi, počeo da razvija svoj posebni nacionalni individualitet. Čak su i feudalni vrhovi, koji nikada u Bosni i Hercegovini nisu bili stranci (npr. Turci) nego domaći ljudi, stali na čelo zajedno sa buržoazijom u razvijanju nacionalne svijesti kod Muslimana. Raštinost feudalnog sistema muslimanskim feudalcima odgovarala je parolu „Muslimani ne okupe, kao i politika kompromisa koja je čuvana garancije austrougarske države bosanskih i feudalnih odnosa. Ništa i nije smatralo da zajedno sa buržoazijom bude deklarativno protiv Austrougarske, a da u konkretnoj politici budu oportunisti, saradujući s njom i tražeći za tu uslugu nešto više novca u korist svojih interesa, ali su se više puta zadovoljavali istim tretmanom sa drugim narodima. Bez obzira na svu tu oportunističku politiku i kompromisnu saradnju koja je išla na suzbijanje svake pojave demokratske progresivne akcije u vrhovima muslimanske čaršije, muslimanske mase su se organizovale u svoje političke organizacije, u svoje kulturno-prosvjetne organizacije i druge oblike nacionalnog udruživanja. Pojavili su se pjesnici, književnici i inteligencija koja više nije pisala na stranim jezicima nego i

...nobo tu historijsku odgovornost. Radnički pokret i novostranački Komu-
nistička partija koji su u to vrijeme bili najpouzdaniji da izrade takav
program, nisu bili politički povezani sa seljaštvom, gradskom inteligencijom
i inteligencijom i zbog toga nisu ni osjećali potrebu, a nisu ni smat-
rali da nadu put svog povezivanja za borbu naroda Bosne i Hercegovine
za nacionalnu slobodu, ravnopravnost i demokratiju. U suštini oni su
bili pod utjecajem stava koji je formirao velikosrpski hegemonizam prema
nacionalnom pitanju. A i onda kada se govorilo o nacionalnom pitanju
govorilo se o drugim nacijama u Jugoslaviji, samo ne o Muslimanima
i ne o Bosni i Hercegovini i njenim unutarnjim nacionalnim problemima.

Domaća srpska buržoazija i sva politička strujanja u njenim redovima
liberalna i reakcionarna, prihvatila su centralistički hegemonizam veli-
kosrpske buržoazije, odrekla se svakog svoga političkog individualiteta
i utopila se u srbijanske političke partije raznih boja, koje su sve imale
hegemonistički i centralistički odnos prema Bosni i Hercegovini. Sve su
koje su se one oslanjale u Bosni i Hercegovini postale su oslonci poli-
tike hegemonizma i agresivnog velikosrpskog stava prema Bosni i Her-
cegovini kao srpskoj pokrajini. Srpsko seljaštvo koje je počelo agrarnu
akciju, svojom inicijativom, dobilo je zemlju od države koja je bila
primorana da sankcionira njegove historijske težnje, a ne od domaće
liberalne buržoazije, iako se ova trudila da dobijanje zemlje proglaš-
ava kao rezultat svoje političke akcije. Nacionalno oslobođenje srpske mase
su shvatile kao pobunu srbijanske vojske i srpske države. Te činjenice
su uticale da je seljaštvo postalo vezano za velikosrpsku hegemoniju
pa čak i postalo njena reakcionarna rezerva, a nije se vezalo za svoju
domaću liberalnu buržoaziju koju se inače pretvorila u pravi satelit
obični sprovodnik politike centralističkog hegemonizma.

Trebalo je dugo vremena da se srpske seljačke mase oslobode iluzije
da je politika velikosrpske buržoazije i njihova politika. Srpskom narodu
u Bosni i Hercegovini neprestano je sugerirano od strane centralističke
države da je on vladajući narod, koji treba da sačuva tu poziciju, naro-
čito zbog opasnosti od Hrvata čija je reakcionarna buržoazija postavljala
pitanje hrvatske Bosne i Hercegovine. Od sitnih ustupaka i državni-
koncesija srpskoj buržoaziji, od prioriteta u zapošljavanju činovnika, od
nacionalističkih mitova i simbola, od apologetike oslobodilačke misli
srpskog naroda nije se moglo tako dugo živjeti kada je nasuprot takvim
mitovima i politici mrvice djelovala i druga strana stvarnosti, koja je
pogađala najšire slojeve srpskog naroda, još više poslije velike krize
1929. godine, kada je nastupila velika nezaposlenost. I inače je u Bosni
i Hercegovini, cijelo vrijeme između dva rata, bila velika nezaposlenost u
gradovima i selima. U njoj nije bilo nove privredne djelatnosti. Zato
srpska privreda je raubovana, radilo se sa gladnim nadnicama, najviše
u cijeloj zemlji. Sa privrednom krizom cijene agrarnih proizvoda, koji
su inače bila niske, još su više pale, a zapošljavanje radne snage u
Bosni i Hercegovini, u vrijeme i poslije krize, bilo je vrlo teško.

njoj se nisu znale gotovo nikakve državne i političke privredne mogućnosti, a blagosloveno je vrijeme eksploatacije njenog šumskog i rudarskog bogatstva. Postala je duboka provincija u kojoj se teško živjelo i zlopatilo, sa eksploatacijom kao u nekoj rabećenoj koloniji. Takva nepovoljna privredna situacija i kolonijalni položaj Bosne i Hercegovine u kojoj su se putem političke vlasti dobivale razne državne koncesije za izvlačenje njenog bogatstva, morala je svom snagom da pogodi i srpske mase. Izgubile su i one slobodu gušći slobodu drugih. Demagoška hipokrizija velikosrpske politike počela je da se otkriva i nastupilo je političko otrežnjavanje. Čudno, tek nekoliko godina pred samu Liberalna srpska buržoazija je pokušala nezadovoljstvo srpskih masa da usmjeri političkim programom buržoaske demokratije bez jakog stava prema nacionalnom pitanju, očigledno zadržavajući centralističko-hegemonistički stav prema položaju Bosne i Hercegovine, koji se kasnije pretvorio u slav odobravanja sporazuma o njenoj podjeli.

Hrvatske su mase u Bosni i Hercegovini, poslije onih prvih postijeratskih dana opijenosti revolucionarnim pokretom, koji je zahvatio seljačke i radničku klasu i koje su u tim danima mislile da je došlo vrijeme nacionalne slobode i pravde, brzo doživjele razočarenje sporazumom i hrvatske buržoazije sa velikosrpskim hegemonizmom, koji se samio služio gušenjem revolucionarnog pokreta radničke klase i širokih narodnih slojeva. Doduše, seljačke mase su dobile zemlju od države i oslobodile se feudalnih odnosa, ali su sporazumom između dvije buržoazije izgubile slobodu i ravnopravnost. Ekonomska situacija koja je vladala u Bosni i Hercegovini pogadala ih je kao i druge, i još teže, jer nisu imali nacionalnu slobodu i bile su pod vrlo teškim političkim teretom. Hrvatske reakcionarna buržoazija namijenila im je uzetno težak politički udio u vanredno nepovoljnoj ekonomskoj i političkoj situaciji u kojoj se nalazila Bosna i Hercegovina kao cjelina. U tim masama trebalo je provesti političku i idejnu pripremu u shvatanjima o hrvatskoj Bosni i Hercegovini i hrvatske mase isturiti kao nosioce takvog težnj. Razumije se da je takva politička ideologija morala doći u sukob sa drugim narodima u Bosni i Hercegovini, a u samim hrvatskim masama očitali klerikalno-reakcionarne struje. Čak i u periodu nabujalog opozicionog nacionalno-oslobodilačkog pokreta hrvatskog naroda, reakcionarna velikosrpska struja u krilu hrvatske buržoazije imala je snažno političko uporište preko klera i frankovaca u hrvatskim masama, dajući jednako u suštini demokratskom pokretu — nacionalistički ton.

Što se tiče Muslimana, njih je neposredno poslije rata obuzila i zamirila akcija seljačkih masa u nasilnom rušenju feudalnog sistema, oduzimanju zemlje i protjerivanju begova sa njihovih imanja, koje je kasnije prihvaćeno kao svršen čin i od strane centralističke državne uprave. Feudalni krugovi su tu cijelu stvar predstavili kao ušće muslimanskih interesa. Na to uznemirenje došla su nova, sa revolucionarnim pokretom radničke klase što je uplašilo muslimanske mase.

i stvorilo krizu u feudalno-buržoaskim odnosima. Zbog toga su, u druge nacionalne buržoazije trahili savezništvo sa velikosrpski buržoazijom radi gušenja revolucionarnog pokreta širokih naroda, a da prethodno s njome nisu račistili odnose, naročito u pogledu otplate oduzete zemlje. Najteže su tu bili položeni mali feudalci koji su rešenjem agrarnog pitanja preko noći postali siromasi. Većina njih je bila bez ikakve kvalifikacije i teško je mogla prelaziti na gradska zanimanja. Zajedno sa njima propali su i mali feudalni uslužni zanati, tako da su i te zanatlije punile gradove sirotinjom bez zanimanja. Taj proces propadanja malih ljudi prapredjele kao Srbi. Ta nasilna intervencija hegemonističkog karaktera bila je oblik nacionalnog ugujetavanja Muslimana. Velikosrpski nacionalizam je preko svog državnog aparata putem političkih, pravećim i kulturnih oblika, putem političke i ekonomske ucjene, a negdje i direktnim terorom, išao na iznuđavanje nacionalnog opredjeljenja. Prosječni nacionalne strukture u Bosni i Hercegovini trebalo je da potvrdi i operativno da srpski karakter te pokrajine. To je radila i reakcionarna hrvatska buržoazija, ali sa daleko manje snage u političkom pritisku jer nje bila na vlasti. Ona je upotrebljavala daleko tananije metode, koji označavali više njenu slabost nego demokratičnost. Ona je putem istorijskih izučavanja i konstrukcija pravalažila porijeklo Muslimana iz hrvatskog naroda i na toj liniji stvarala sentimentalni odnos prema porobljenim Muslimanima. Ti snažni nasilni pritisci za nacionalno opredjeljenje Muslimana dali su muslimanskim reakcionarnim krugovima adute da okupe muslimanske mase pod svoj uticaj. Kler je objektivno išao na ruku denacionalizatorima, što je iz svojih posebnih političkih interesa i radi političkog uticaja na muslimanske mase proglašavao Muslimane religioznom zajednicom. Taj težak ekonomski pofožaj Muslimana, najteži u njihovoj istoriji, u kome su bili degradirani i ponižavani u svom nacionalnom ponosu, stvaralo je u njima teške psihološke traume i osjećanje besperspektivnosti. Oni koji nisu mogli izdržati takva stanja, koji su se izgubili, koji su bili izranjavani mnogobrojnim porobljenjima, koji se nisu mogli pomiriti sa činjenicom da u njima izumiru osjećanja negdašnjih gospodara, selili su se poslije rata u Tursku. To je bio drugi val seobe u Tursku, u koju su iseljenici gledali kao u svog negdašnjeg saveznika i zaštitnika društvenog sistema. Prvi je bio odmah poslije neuspjelog krvavog otpora austro-ugarskoj okupaciji, sada ovaj poslije prvog svjetskog rata, koji je nastao kao posljedica nacionalnog porobljavanja i ekonomskog osiromašenja.

Razumije se da nikakva politička ideologija, pa ni velikosrpska, ne može ni stvoriti ni uništiti jedan narod, ali može i te kako usporiti njegov napredak i razvitak. Bilo je jasno da Muslimani nisu ni Srbi ni Hrvati, to je čitav jedan istorijski tok (preko četiri stoljeća) pokazao. Međutim, borba oko Bosne i Hercegovine, oko toga čija je i kome će pripasti dovela je do denacionalizatorskih tendencija i prilika nad Muslimanima

koji su sa velikim otporom i istrajnošću prekosili takvom nehumanom i antidemokratskom kursu. Duh denacionalizacije koji je provajavao u praktičnim postupcima bio je, pored grube sile, intenzivno prožican za-vodljivim argumentima da treba da se pridruže većem broju, jačoj naciji, jer vrijede samo ljudi i veći narodi. Mnogi poštenu ljudi van Bosne i Hercegovine, pa i u njoj samoj, nasjedali su lažnoj paroli nacionalnog opredjeljenja, jer su u terminu Musliman vidjeli vjerski termin, a ne i društvenu i nacionalnu sadržinu Bosanaca — Muslimana.

Ekonomski porobljena Bosna i Hercegovina, odbačena na slijepi kolo-sijek što se tiče razvoja, nužno je dovela u neravnopravan ekonomski po-ložaj i Muslimane. Prema tome, oni nisu mogli imati ni političku ni kulturnu nezavisnost. Naprotiv, neprestano podvrgnuti pritisku denacio-nalizacije oni su morali da trpe nacionalna poniženja i ignorisanje nji-hove prošlosti, kulture i civilizacije. Naglo osiromašenje u koje su svjesno bačeni da bi se njima moglo manipulirati usporilo je brojčani rast njivo-ve inteligencije i društvenih i kulturnih institucija koji bi izražavali njihovo društveno biće.

Takva opšta situacija u kojoj se nalazila Bosna i Hercegovina, a posebno Muslimani u njoj, dala je mogućnost muslimanskoj buržoaziji, klera i ostacima feudalnih krugova da stvore jugoslovensku muslimansku orga-nizaciju kao političku partiju Muslimana koja je bila među njima vrlo uticajna. Ona je između dva rata bila jedina ozbiljna stranka među Muslimanima, a izražavala je samo na riječima anticentralističko i anti-hegemonističko raspoloženje muslimanskih masa. Zato je držala u mas-pod svojim uticajem. Njen deklarativni anticentralizam odgovarao je onom sloju muslimanske buržoazije koji je imao odlučujuću riječ u njo-noj politici — na prvom mjestu trgovačkom kapitalu, krupnom zanatstvu, ostacima krupnog posjeda — kao i interesima muslimanskog klera. To je bila politika najskromnijih kompromisa sa velikosrpskom buržoazijom. Ova stranka je isticala ekonomsku i političku parolu o autonomiji Bosne i Hercegovine koja je odgovarala muslimanskim masama, a nikada s njome nije ozbiljno stupila u političku borbu, jer je vrlo dobro znala da ta parola nema nikakvu realnu osnovu dok je ne prihvate mase drugih naroda Bosne i Hercegovine. Raspoloženje muslimanskih masa prema toj paroli ona je iskoristila kao sredstvo pritiska da bi iznudila neke klasne koristi od velikosrpske buržoazije. Ta stranka nikada nije povela odlučnu bitku za prava Muslimana, za njihovu slobodu i ravnopravnost. Tako je tu i tamo bilo odrođenih poteza, više spektakularnog značaja na anticentralističkoj listi, kao što je neprihvatanje vojno-buržoaske diktature 1929. godine, ona nikada nije htjela da odustane od svoga kursa «realne politike» koja je značila neprincipijelan i neodlučan stav, jer se bojala svakog većeg demokratskog pokreta masa. Ona je vješto njom manevrisala iskoristivši ulogu Muslimana kao jednog na vagi u kriznim situacijama nastalim između Srba i Hrvata. Takva politika samo je slabila demokratski pokret u Jugoslaviji, a time i demokratske snage među muslimanskim masama. S njome je u suštini slabila

Ekonomska moć buržoazije, je ona nikada nije uspjela da dobije isti povećan tretman u kreditiranju, niti je mogla da zadovolji svoje potrebe u finansijskom kapitalu, niti jeste da participira u državnim bankovinama kao drugi radi rubovanja prirodnih bogatstva u državnim bankama. To je bila buržoazija prirodnih bogatstva u državnim bankama koja je manipulisala jedino u političkim kriznim situacijama u zemlji. Zbog toga su kratkoviđa i primitivna buržoazija i s njome vezani propaljski krugovi i veleposjednici nisu ekonomski napredovali postajući nista nego, naprotiv, oslabili su svoje ekonomske pozicije u zemlji.

I drugi pravac muslimanske politike koji je vodila jedna manja grupa buržoazije sa muslimanskim intelektualcima srpski orijentisanim na čelu i sa skuđenim političkim uticajem na muslimanske organizacije centralistički, nego je direktno saradivao sa muslimanske mase, nije bio ni manje, koji je tu grupu uzimao u saradnju onda kada nije mogao doći do sporazuma sa glavnom grupom muslimanske buržoazije. Bila je velika iluzija te muslimanske inteligencije da će olakšati položaj muslimana saradjujući sa centralizmom i vladajućim slojevima jugoslovenske države. Uopšte je bila iluzija jednog dijela muslimanske inteligencije među kojim je bilo i demokratski i progresivno raspoloženih ljudi, da se nacionalnom orijentacijom, bilo u srpskom bilo u hrvatskom pravcu, nešto izlaza iz krize u koju je upalo muslimansko pitanje. Oni su takvom politikom sami sebe doveli u položaj da ih muslimanske mase nisu prihvatile, nisu razumjele, a druge vladajuće nacionalne sredine uzimali su ih isključivo, a da oni često toga nisu bili svjesni, u cilju vršenja uticaja na muslimanske mase radi provođenja svojih strateških političkih ciljeva, dominacije nad Bosnom i Hercegovinom i nad svim Muslimanima. Takve nacionalne orijentacije koje su uglavnom rezultirale iz političkog pragmatizma, a ne iz nekih stvarnih nacionalnih osjećanja bez obzira i na unutarne motive koji su rukovodili pojedince da u takvoj orijentaciji vide put olakšanja društvenog položaja Muslimana koji su bili pod strašnim ekonomskim, političkim i kulturnim pritiskom, ti ljudi objektivno su unesli idejnu zbrku i političku dezorijentaciju među Muslimanima, a i među drugim narodima, da bi na kraju bili odbačeni od muslimanskih masa.

Muslimanska buržoazija i kler neprestano su vodili bitku da izlože muslimanske mase od radničkog pokreta, a njihovo anticentralističko raspoloženje koristili da iznuđe nešto za svoje interese. U takvim situacijama, doduše, stali su grubo politički pritisci na masu od strane policijskog i državnog aparata, ali nijedno od vitalnih pitanja Muslimana nije rješavano. Slabeći takvom politikom društveni položaj Muslimana, stvarajući opet na taj način i sa svoje strane teren za nacionalističku borbu i sovinišmom okruženu društvenu atmosferu, izgledalo je da muslimansko pitanje klizi u čorakak i da je uopšte nerješivo, naročito u periodu priprema oko sporazuma između velikosrpske i reakcionarne

hrvatske buržoazije oko podjele među njima — Bosne i Hercegovine. Nisu se tada mogle vidjeti u krilu muslimanskog pokreta takve socijalne snage koje bi bile u stanju da pokrenu i organizuju masu za rješavanje tog pitanja. Bilo je spontanih otpora takvoj politici, nezadovoljstva u masama, razočaranja i rušenja iluzija, ali nije bilo sposobne revolucionarno-demokratske snage koja bi subjektivne slabosti političkog vrha pretvorile u demokratsku akciju mimo i protiv već kompromitovanog političkog vođstva.

Dugogodišnje držanje Muslimana na okupu i pod svojim ideološkim uticajem nije bila samo zasluga buržoaskih krugova nego i rezultat činjenice da se počjepala bosanska politika, da su neprestano tinjali i rasplameavali se međunacionalni sukobi za račun drugih, da je otimačina oko Bosne i Hercegovine stvarala zlu krv među njenim narodima i da dugo radnički pokret nije umio da nađe put i način povezivanja sa nacionalnim problemima. To je između ostalog kod širok sinjeva svih nacionalnosti jedno osjećanje bespomoćnosti, besperspektivnosti, mentalitet kolebljivosti, razočaranja i priželjkivanja spasa od drugih ali koji ne bi ni po običajima, ni po svom političkom kursu bili sticali dotadanjim političarima.

I pored grešaka ipak je radnička klasa sa Komunističkom partijom na čelu na kraju došla do saznanja da je ona jedina pozvana da postane nosilac i nacionalnog pokreta kao borac za demokratiju i socijalizam.

Godine 1938—1939. radnički pokret i Komunistička partija u Bosni i Hercegovini jasno su formulisali svoj stav o nacionalnom pitanju. Oni su postavili nacionalno pitanje kao princip ravnopravnosti i slobode svih tri naroda u autonomnoj bosansko-hercegovačkoj zajednici. Već tada je bilo očigledno da sloboda i ravnopravnost naroda u Bosni i Hercegovini može da se ostvari jedino u uslovima njenog ravnopravnog tretmana, nemiješanja sa strane u njenu unutarnju politiku i razvoja na bazi federativnog sistema, koji će osigurati njenu ravnopravnost i samostalnost sa drugim nacijama u Jugoslaviji. Jugoslavija je bila ugrožena od fašističkih država, a Jugoslovenska buržoazija nije ni htjela ali nije ni mogla zbog svoje reakcionarne i antinacionalne politike da sačuva nezavisnost zemlje. Sačuvati nezavisnost bilo bi jedino moguće u jednoj demokratsko-revolucionarnoj borbi u kojoj bi bile povezane progresivne snage i nacionalno-oslobodilački pokreti za razvoj demokratije, nacionalne ravnopravnosti i slobode naroda sa radničkom klasom na čelu.

Na takvoj platformi počeo je radnički pokret, sa Komunističkom partijom na čelu, šire da se povezuje sa nacionalno-oslobodilačkim pokretima i da okupi oko sebe napredne snage. Vrijeme je bilo kratko do početka rata da bi jedna legalna partija prodrla dublje u masu svih tri naroda i povezala njihove nacionalne interese sa svojom borbenom

Radnički pokret tek tad je dobijao fizionomiju opštenarodnog pokreta koji nije mogao odmah da ulijeva šire političko povjerenje, a buržoazke partije nisu se tada još do te mjere kompromitovale da bi mase okrenule leđa. Buržoazija je osjetila više nego ikada opasnost takvog borbenog programa radničke klase, zato se bjesomučno bacila u akciju da prvo razbije partiju i radnički pokret, a drugo, da tu neku zajedničku međusobnu platformu za političku akciju u masama. Bilo kako bilo, program radničkog pokreta u vidu raznih akcija je poznat širim masama i one su polako počele da se orijentišu prema njemu.

Na tom programu, koji je formulisan prije rata, kada je počeo narodnooslobodilački rat, mogla je brzo da se razvije široka platforma narodnooslobodilačkog pokreta kako u Bosni i Hercegovini, tako i u cijeloj Jugoslaviji. Narodnooslobodilački rat rastvorio je daleko jačije na mirni period sve društvene i nacionalne probleme i pokazao koliko oni bili zaoštrjeni, i koliko je svijest ljudi izmutila sliku stvarnih stanja.

Nacionalizmi, šovinizmi i međunacionalni sudari dobili su dakle zaoštreniju formu zbog otvorenih klasnih sukoba koji su izbili u toku narodnooslobodilačkog rata. Miješali su se stari obratani i nezadovoljstva koja nisu mogla ranije da se izvedu na čistu, sa novim nastupom u unutarnjoj borbi između kapitulantske i izdajničke buržoazije i revolucionarnog pokreta sa radničkom klasom na čelu. Tu se nije pojavio duboko svjesni otpor reakcionarnih snaga i iracionalni kovtilac i tošablačke mržnje. Sigurno je da je u tako teškim idejnim i političkim uslovima borbe trebalo vremena da sazrijeva istinska i revolucionarna ljudska svijest koja je više nego ikada bila rasla u viheru i su ranijom starom i najčešće odbačenom u zaborav. Takva kakva pojavljivala u vrijeme rata, bilo lucidna i odlučna, bilo kolebljivo i sumnjivo. Jedino je u revolucionarnim pokretima mogla brže isplivati u one prostore svijesti gdje su se mogle donositi svjesne i nesvjesne, napredne ili reakcionarne čiste odluke. Pri svemu tome stajao je jasan stav da je narodnooslobodilačka borba suštinski vezana za principe nacionalne suverenosti, ravnopravnosti i slobode svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Ali pored te jasne platforme, koja bila duboko humana i demokratska, bilo je teških obratana sa kapitalističkom reakcijom i mračnjastvom koji su imali čvrstu osnovu u jednom dijelu naroda. Ono jeste da se ta osnova postepeno razvijala i krvavo i tragično uz teška buđenja, ali je bilo očigledno da se kod te reakcije napredne svijesti ne može izvršiti preko noći. Trebalo je da se shvata, u revoluciji i borbi, narodi među sobom, da ne traže svoja prava jedni na račun drugih, da se oslobode fetišiziranja svoje svojoj običaja i svoje kulture, trebalo je da zaborave nepravde koje su imale jedni drugima i da prevaziđu otuđenja između sebe na ime svoje nacionalne prava i svoje nacionalne biće, prevaziđu svoje nacionalne i zakovane internacionalnom solidarnošću u interesu da

krvavo i socijalizma. Bani ušovi revolucije su zahlijevali da pronađu jedni drugima, sa daljkom višim kvalitetom morala i ljudske odgovornosti nego u mirno vrijeme u političkim borbama. Politika organizacije nije mogla da ima ciljeva, jer je u otvorenim klasama sudarima, u otvorenim i javnim društvenim odnosima, ta birokratsko-socijalna kategorija značila pomoć neprijatelju, a ne revoluciji. Postepeno široki slojevi svih naroda ipak su vrlo jasno shvatili da svoje nacionalne i socijalne težnje mogu ostvariti samo revolucionarnim putem u ravnopravnoj međunarodnoj saradnji po inicijativi radničke klase i Komunističke partije. U Bosni i Hercegovini su borbe prema toj orijentaciji išle do samih korijena svijesti i ljudske egzistencije. Trebalo je zatrpati mnoge jazove koje je ostvarila istorija, mnoge umjetne naklonjane predstave jednih o drugima, prevazići različite društveno, idejno i nacionalno-kulturne postojeće. Morala su da ispare još živa pre-revolucionarna teženja, nesporednosti i sukobi koji su se stvarali za račun kapitalističkih krugova, da bi se stvorila osnova bratstva i jedinstva. Oslobođanje naroda od raznih oblika primitivizma, žviraštva, netolerancije bila je revolucija sama za sebe. Zbog toga je revolucija u Bosni i Hercegovini, koja nije imala u svojoj istoriji ni za kakvu društvenu, ni za kakvu industrijsku revoluciju, bila tako masovna, tako preporodaјуća i humanu u pogledu pojedinačnih sudbina.

Kada je prevazila prvobitna kolebanja i nesporednosti i nastavila da ide jednim usponom ka bržem rješavanju ključnih pitanja revolucije, revolucija je napravila prelom u glavama ljudi. Bilo je jasno tada da narodi Bosne i Hercegovine hoće zajednički da žive na ravnopravnoj i slobodnoj osnovi, svjesni da svoju nacionalnu slobodu mogu uživati i razvijati samo u bosansko-hercegovačkoj republici koja će biti ravnopravna sa drugim nacionalnim republikama u jugoslovenskoj državnoj zajednici. To se izrazilo na I, II i III zasjedanju ZAVNOBIH-a i zasjedanju AVNOJ-a. Sva tri naroda — Srbi, Hrvati i Muslimani, predstavnici vojske i naroda jednodušno su ispoljili potrebu da žive zajednički u Bosni i Hercegovini. Nije bilo ni najmanjih, ni u jednom trenutku bilo na koji način tarasanih težnji za neko drugo rješenje bilo u vidu pripajanja, cijepanja ili čega sličnog. Ta činjenica najbolje potvrđuje da potreba zajedničkog života u okviru Bosne i Hercegovine nije bila samo rezultat oružane revolucije i velikih žrtava naroda, u toku te revolucije, iako je ona bila vrlo značajna, nego i posljedica jednog istovrsnog kontinuiteta zajedničkog življenja i osjećanja kod sva tri naroda nužnost za bosansko-hercegovačkom državnošću.

Međutim, iako je oružana revolucija riješila fundamentalna nacionalna pitanja u Jugoslaviji, pa tako i u Bosni i Hercegovini, ono nije bilo shvaćeno kao društveno-ekonomsko, političko i kulturno sa društvenog vida. Ono u izgradnji socijalizma ima svoj organski razvoj i izrazilo se u razvoju samog socijalističkog društva. Pogotovo se vrijedi za višekonformističnu zajednicu u kojoj nacionalne pitanje može u određenoj mjeri biti u

deštemom razvoju, svjesnom politikom subjektivnih snaga, da bude deformirano, ugroženo i nepravilno rješavano.

Tako je muslimansko pitanje riješeno kao i sva druga nacionalna pitanja u suštini još u toku revolucije na bazi stvaranja ravnopravne republike Bosne i Hercegovine u Socijalističkoj Federativnoj zajednici, ono je za ovih 25 godina izgradnje socijalizma prolazilo kroz više faza. Muslimani su se izborili za ravnopravnost, slobodu i slobodan razvitak svoje nacionalne individualnosti. Njihov ravnopravan ekonomski i kulturno-politički položaj vezan je i za ravnopravan položaj republike Bosne i Hercegovine u okviru Jugoslovenske zajednice naroda i narodnosti. Ukoliko Bosna i Hercegovina u razvoju socijalizma uživa puni tretman ravnopravne republike, utoliko i unutarnja ravnopravnost među njenim narodima dobija sadržajnu i puniju osnovu.

Ukoliko tu ima poremećaja u smislu neravnopravnog tretiranja Bosne i Hercegovine kao republike i kao zajednice naroda bilo u ekonomskom, političkom ili nekom drugom pogledu, a takvih je situacija bilo, onda svi njeni narodi, pa prema tome i Muslimani, dolaze u neravnopravan položaj u odnosu prema drugim narodima. Zbog toga je pitanje punog nacionalnog razvoja Muslimana i njihovog ravnopravnog položaja u Jugoslaviji tijesno vezano za ravnopravan položaj Republike Bosne i Hercegovine.

Isto tako je prepreka slobodnom razvoju Muslimana, kao i drugih naroda Bosne i Hercegovine direktno ili indirektno miješanja sa strane, mimo republičkih legalnih institucija i predstavničkih tijela, bilo da je to miješanje birokratsko-centralističko u smislu stvaranja uporišta, grupa i drugih oblika diverzije, bilo da je to povampirjeno, reakcionarno-buržoasko svojatanje Bosne i Hercegovine kao područja ekonomskog, političkog i kulturnog uticaja Srbije ili Hrvatske. Danas takvu ideologiju nose etatiističko-birokratske snage iz centra ili iz republika koje su izgubile perspektivu socijalističkog razvoja. A kada se već neko tako postavlja prema Bosni i Hercegovini, onda njegova birokratska svijest ne može imati drugu logiku nego klasno buržoasku i prema Muslimanima. Ond se dokazuje istorijom da oni nisu narod, a kada to nisu, onda su i Srbi ili Hrvati.

Međutim, nacionalizam se ne ispoljava uvijek u grubom i otvoreno vidu. On ima svoje finese kada ga nose dekadentne i konzervativne klase ili mračne etatiističko-birokratske snage. Razumije se, on opasan bilo s koje strane dolazio. On nastupa u vidu potcjenjivanja sv vrijednosti istorijskih, kulturnih ili intelektualnih, jednog ili više naroda Republike; ističe u hipertrofiranom vidu neku negativnu stranu žive ili namjerno skriva istinske vrijednosti i dostignuća, ili insistira na nekom primitivizmu i izolaciji; upušta se sa malo znanja, ili nepoznavanja uopšte određenih stanja u ocjene i sudove u cilju razbijanja jedinstva ili ubijanja samopouzdanja i potcjenjivanja.

Drugo lice nacionalnog problema Muslimana leži u samoj Republici Bosni i Hercegovini. Njihova puna ravnopravnost zavisi od razvoja socijalističke demokratije i od toga kako se Savez komunista razvija u borbi za ravnopravno učešće svih naroda u zajedničkom upravljanju ekonomskim i društvenim funkcijama, kao i od činjenice u kojoj mjeri je on sam uspio da očisti svoje redove od nacionalizma i šovinizma.

Jedno vrijeme je pod uticajem birokratskog centralizma i unitarističkih snaga, koje su imale tada snažan politički uticaj, bio nametnut stav ako neko za sebe piše da je Musliman, da to znači da je nacionalno nepredjeljen. To je bio alarm birokratizma za pritisak na Muslimane da traže neva nacionalno opredjeljenje. To je nanijelo političke štete socijalističkim snagama u Republici, a kod Muslimana izazvalo nedoumljevu i razočarenja koja su podalicala šovinizam. Međutim, i tu se potvrdila stara spoznaja da se političkom ideologijom ne može ni stvarati ni izbrisati jedan narod. Život je taj birokratski odnos prema jednom narodu odbacio. Period kroz koji danas prolaze Muslimani može se nazvati periodom renesanse Oslobođeni ekonomskih i političkih pritisaka oni se nalaze u jednom velikom usponu u stvaranju moderne radničke klase, inteligencije i kulture. Masa intelektualaca, književnika, naučnika regrutuje se iz njihovih redova. Taj stari bosansko-hercegovački urbani element tek je u socijalizmu dobio uslove da ispolji svoje mogućnosti i da stvara u savremenim uslovima svoju kulturu i nesmetano gradi svoje nacionalno biće. Na tome putu ima prepreka i smetnji. One se pojavljuju opet bilo u vidu potjecenjivanja istorije, kulturne prošlosti, bilo u vidu raznih oblika prikazivanja uspjeha, zavisti itd. Često su ljudi na njezinu za ravnopravnost u opštim dimenzijama i to iskreno, ali u konkretnim situacijama protivurjeđe sami sebi. Sigurno da protivurjeđen društveni i nacionalni proces stvara protivurječnosti i u samim ljudima. Politički pragmatizam i dezideologizirana svijest vuku ka uproščavanju mnogih pojava, a one su daleko složenije nego što se pokazuju u pojavnim oblicima i to izaziva mnoge nesporazume iz kojih onda proizilicu nerazumijevanja i ekskluzivni zaključci. A narod koji je u punom razvoju i koji je postao svjestan u kasnoj svojoj istoriji, svojih mogućnosti, postaje veoma osjetljiv prema postupcima i odnosima koji potcjenjuju ili degradiraju njegove mogućnosti, vrijednosti, nezavisnost i slobodu stvaralaštva. Nisu to samo pojave drugih prema Muslimanima nego ima istih takvih pojava Muslimana prema drugima. Postoje neki intimni prostori kod mnogih ljudi u kojima je naslagano istorijom i malo nacionalizma, i neka pregrta izvratne prošle svijesti koja se prikriva za neki sadašnji birokratski, etatistički mit i onda to progovori ne na tribini ili kroz deklaraciju nego u intimnom krugu, u konkretnoj situaciji i oboji time određena psihološka stanja koja onda poremete odnose, povjerenja i tako stvore atmosferu nedovoljno čistih međuljudskih odnosa.

Narvej nacionalnog pitanja kao društveno ekonomski pojave savane
od koga i doline razvoja samoprogovog socijalizma. Elitizam vide se
može da razvija nacionalno pitanje, ako ga na ovom stromi današnjeg
slog socijalizma može samo da inkuriruje i informira. Samoprogovlježi
društveni odnosi, koji se odnose na rad i kapital rane oblike otuđenja,
stvara je jedna humanistički proces koji se odnose na i nacije, a time
i sam internacionalno privaraju ga u opširojopisanje. Na tome putu
i ljudi se se odnose na internacionalističkog razvoja koje unosi por-
metaje među nacije i njihove državne konstitucije.*

* Propoziciji člana predlože sam se razina dopunjava koje sam samo u nacije
može raziti da Muhamada Hadijahija. Neki problemi bezmaka pitanje kon-
propoziciji člana predlože.